

Apunts per a unes reflexions: Les institucions

Plantejar-nos el procés de segregació dels infants i adolescents com element desencadenant de les posteriors respostes institucionals, ens obliga a fer unes consideracions prèvies sobre el marc que configura la societat actual i que esdevé el context on es gesten les diferents possibilitats o tendències segregacionistes.

Així i tot, cal advertir que ja s'ha escrit molt sobre aquest concepte i d'altres de semblants, encara que amb matisos diferents, com poden ser: marginació, dissociabilitat, diferenciació, etc... amb els que, sens dubte, s'ha format tot un cos teòric prou complert.

El que aquí pretenem és fer una lectura crítica d'aquest fenomen social que tot sovint donem ja per natural, com és la permanent classificació, separació i etiquetació dels infants que fa la societat per mitjà de les diferents institucions, tot veient-hi les possibles causes que l'origen, per a plantejar-nos després el tipus de respostes institucionals que s'ha vingut donant i llur adequació o no a les problemàtiques de fons originàries.

Si reflexionem sobre els principals canvis o mutacions produïdes en els darrers anys en el conjunt global de la nostra societat, trobarem múltiples elements que conformen variables importants i diferenciadores de la nostra època i que configuren un determinat marc social específic, encara que sigui salvant les diverses realitats que hi conté. Per a no estendre'ns, descrivim solament tres pinzellades que agrupen algunes d'aquestes variables i que cadascú pot completar pel seu compte.

La primera pinzellada no pot ser altra que l'anomenada «crisi estructural del sistema», que comporta, tant una recessió econòmica i una disminució de l'índex d'ocupació laboral, com un qüestionament dels valors tradicionals, una pèrdua d'horitzons de promoció i, en molts casos, un trasbals dels rols i les funcions parentals en el si de les famílies.

Aquests factors, que si bé no es donen en igual mesura en totes les capes socials, sí que tenen una repercussió global en la societat i es van estenent cada cop

més a molts sectors de les classes mitjanes fins a constituir un factor de desequilibri i de desestructuració.

Una altra pinzellada que ens situa en el panorama de la societat actual és la progressiva urbanització dels comportaments socials. No solament per l'innegable traspàs de població de les zones rurals a les grans aglomeracions urbanes, com per l'adquisició d'un model de «servitud ciutadana», en detriment de les relacions naturals que es donen en el medi rural. El tipus de vida ha canviat considerablement per a la majoria de les persones: considerem, per exemple, l'estress de la vida quotidiana que comporten les obligacions laborals i que agreuen les distàncies, el tràfic, la pol·lució... i, en l'àmbit de la vida privada: l'aïllament en la llar, l'afebliment dels llaços familiars i veïnals de solidaritat, l'augment de certs tipus de malalties psíquiques o disfuncions...

Tot plegat fa que disminueixin les formes toves de control social, molt més solidàries, i es reforcin les formes més dures i impersonals quan ja es trascendeix de l'àmbit exclusivament privat.

I un tercer factor és el que en podríem dir «dinàmica d'homogeneïtzació» dels estils de vida. Les múltiples influències que rep l'home actual, la fluïdesa de la comunicació, etc., conformen uns patrons de relació estandaritzats. I a diferència d'anys enrera, i sens dubte com a conseqüència del que s'ha dit anteriorment, es constata una major rigidesa en la formalització dels comportaments acceptats socialment.

Concretament, i pel que fa als infants, la societat adulta ha arribat a sistematitzar unes pautes bastant estrictes del comportament esperat en les etapes de creixement i desenvolupament. De tal manera que augmenten considerablement els marges d'inadequació a aquest model reglat; i quan això succeeix el sistema esdevé poc tolerant amb «la diversitat» i poc flexible per ajustar-se a les característiques personals del subjecte.

A més a més d'aquestes característiques (i d'altres que en podríem trobar) més pròpies de la societat actual, n'hi hauria de constats, que des de sempre tenen un paper determinant respecte al tema que ens ocupa.

A nivell biològic hi hauria, com a més importants, les minusvàlues, psíquiques i sensorials, que des de sempre han significat un element de segregació; i la diferenciació ètnica (o racial en els espais on es doni) com element que, en el millor supòsit, provoca una integració restringida en el seu propi grup d'origen.

A nivell social trobaríem la diferenciació de classes com a variable més important, amb les consegüents diversificacions culturals fonamentades segons les èpoques, més en els antecedents de llinatge, o bé, en la posició socio-econòmica i l'estatus que s'ocupa dins l'estratificació social. Així com també d'altres relatives a l'estil de vida adoptat i als «handicaps» relacionals que se n'esdevenen.

Un cop situat aquest marc social, i abans d'endinsar-nos en les dinàmiques segregadores que es produeixen, fem una petita referència a les clàssiques institucions que determinen el procés de socialització dels infants en els primers anys de vida. Aquests espais socialitzadors són importants perquè són, o poden ser, si incideixen correctament, els elements integradors de l'infant en la societat. Integració com a contrari de segregació o marginació; com a possibilitat d'interrelacionar positivament i de participar, de ser coprotagonista i reconegut, de modificar i ser modificat pel conjunt.

Per tant, podem dir que dependrà fonamentalment del paper que juguin aquestes institucions bàsiques i de la concepció que d'aquestes se'n tingui per part de les entitats socials, el que agreujarà o aminorarà el perill de segregació.

Així ens trobem que, a part de les pròpies característiques intrínseques i innates de l'infant, el principal element per al seu desenvolupament serà la relació que estableix en el nucli familiar, primer gairebé de forma exclusiva amb la mare, per després anar-se estenent al pare i ger-

germans fins arribar, si el model de família ho permet, a la resta de família extensa. En un segon moment amplia el seu cercle socialitzador a la institució educativa, que pot començar abans o després depenent de diversos paràmetres familiars, però que a la fi el posarà en contacte amb d'altres iguals i l'introduirà en els esquemes pedagògics d'aprenentatge, tant de coneixements com de pautes de relació social formalitzades. I per últim en el desenvolupament del seu temps lliure, el no-reglat, on experimentarà amb d'altres formes d'associació i d'integració social, tant pel que fa al món dels adults fora de la llar, com en els seus propis espais infantils, formals o informals, i que tindran com a marc, i per tant com a limitació, la comunitat àmplia on resideixi.

PROCÉS NATURAL DE SEGREGACIÓ

Centrem-nos ara en el concepte de segregació. Quan parlem de segregació ho fem en referència a un tot, a una globalitat de la qual separem alguna cosa. Els mecanismes i processos de segregació poden ser molt barroers o molt subtils, però vénen a cristal·litzar un estat que té la base en la diferenciació, en la diferència respecte a la norma, al que està «instituit» com a normal.

A vegades, sota intencions d'atendre aquesta mateixa diferència, s'hi amaga una raó de fons no confessada que no és altra que la voluntat de separar i cosificar el que resulta incòmode, poc i difícilment integrable, o fins i tot interpel·lador i qüestionador per a la resta del tot.

Si parlem de procés, —tret dels casos més extrems d'aïllament institucional—, el que s'acostuma a donar és un seguit de forces de molts tipus, volgudes o no però consentides socialment, que conflueixen en un estat discriminatiu i que acaba exclouent la persona dels àmbits de benefici social.

Veiem doncs com també fruit d'aquest caràcter processual de segregació es produeix un efecte acumulatiu dels aconteixements o experiències que compor-

ten o són la causa del previsible risc; i que, per tant, depenent dels factors que hi incideixin i llur magnitud en el procés evolutiu de l'infant, conformaran diferents nivells o graus de segregació formant un «continuum» pel que ateny a la gravetat i a les possibilitats recuperades.

Seguint com a pauta explicativa el procés normal de creixement i socialització de l'infant, veiem, en cada una de les etapes per les que passa, quines són i de quina manera es donen les dinàmiques que porten a algun tipus de segregació.

Naixement

En el moment del naixement, o fins i tot abans, el nou nat s'enfronta amb tot un món d'incerteses, la més important de les quals és segurament el grau d'acceptació dels seus pares vers ell. Depenent de si ha estat un fill desitjat o, per contra, engendrat i concebut en mig d'unes circumstàncies desfavorables per algun dels seus progenitors; si aconsegueix d'entrada les expectatives i fantasies que tenien dipositades en ell en quant a sexe, estat de salut, etc, o pel contrari aporta alguna deficiència congènita i determinant; i si arriba o no en les circumstàncies adequades, en un nucli familiar complert, integrat i estable; depenent doncs de tots aquests factors ens trobarem amb una primera manifestació de segregació o bé tot el contrari.

En aquest moment és quan més es produeixen les formes d'abandó explícites que desembocaran en les formes d'acolliment i d'adopció. Però sovint, aquestes pulsions no són manifestades explícitament sinó que resten latents en els sentiments dels pares. I sota una aparença de normalitat, es pot estar fraguant tota una cadena d'aconteixements que faran surar el rebuig que ara resta reprimint.

Primera infància

En aquest moment segueixen vigents encara moltes de les consideracions dites en el moment anterior: les biològiques

per un costat i les d'acceptació paterno-familiar per l'altre. Però comença a ampliar-se el cercle intervenint-hi factors de caire estructural que condicionaran el continuum «integració segregació» d'un infant.

Així tenim que la família, primer espai bàsic de desenvolupament integrat de l'infant, pot ser el lloc i la causa també de les primeres experiències de segregació. Molt sovint es dona que en el si del nucli familiar es priva, concientment o inconscient a l'infant de la necessària atenció material i psicoafectiva. No sempre, és cert, això pot ser imputable a la voluntat dels progenitors, que a la vegada també han pogut estar mancats de les convenients atencions socials i afectives en diferents moments de la seva vida, o bé no han tingut possibilitats d'aprenentatge respecte a la nova funció que els representa la recent relació amb l'infant.

A més a més, aquestes carències en els primers anys de vida comencen a ser condicionades per les pautes familiars de les que l'infant en serà hereu. Així si econòmicament la família pertany a una classe social o altra, si té unes pautes de relació disnòmiques o nòmiques, si les condicions i estil de vida són un o un altre, facilitarà a l'infant una vida harmònica amb més possibilitats d'establir bones relacions amb els altres, o bé limitarà i conduirà llurs pautes de desenvolupament cap a estadis més o menys segregadors.

El medi social on ha anat a néixer també comença a tenir una certa influència. Així segons sigui rural o urbà, desenvolupat o deprimat, podrà beneficiar-se o no de les possibilitats i recursos que la societat té creats per a aquesta edat, i per tant, quedar-n'hi exclòs augmenta els factors de risc de segregació.

Inici de l'escolarització

Com ja hem dit, la institució escolar és el segon espai de socialització de l'infant. Si bé cal tenir en compte que l'accés a l'àmbit escolar es pot fer en edats molt diverses (sobretot tenint en compte el

què representa el temps en aquestes edats); és diferent el cas de qui accedeix a una escola bressol a l'any o dos anys (o abans si els pares han de treballar), de qui ho fa als quatre anys als cursos de preescolar, o de qui comença directament amb l'escolaritat obligatòria als sis anys.

Segui com sigui, aquí tenim un primer nivell de «diferenciació» d'oportunitats que sens dubte poden repercutir. I ho farà des de tres supòsits diferents: el ja esmentat de l'edat en què l'infant arriba a aquest graó i que té a veure moltes vegades amb la quantitat d'estimulació que es rep; en segon lloc, segons l'entitat o establiment on és admès, la qual cosa, en la pràctica, pot influir en la qualitat de l'estimulació i educació rebudes, atesa la gran variabilitat d'escoles bressol privades que hi ha amb diferents nivells de qualitat; i en tercer lloc i pels casos tardans en l'accés, dependrà de l'alternativa que pugui oferir-li el medi natural i familiar, perquè si bé aquest pot ser suficientment ric per part de la mare, àvia o altres familiars que en tinguin cura, i el medi pot ajudar en un creixement integrador, també és cert que pot ocórrer tot el contrari: mares absents per causa del treball, nens sols llargues estones o deixats a càrrec de veïnes o cuidadores que sols fan una funció de vigilància, infants que quasibé no surten de casa o pel contrari no hi paren el mínim necessari i comencen a deambular sols pel carrer, etc.

A la fi, aquesta es converteix en una etapa especialment difícil per molts pares que constaten en la pràctica com la vida se'ls complica a causa del fill, i quan no disposen del nivell econòmic o del recurs subvencional adient al seu abast per poder-lo deixar unes hores al dia, el nivell de tensió augmenta, les desatencions són més freqüents i fins i tot és major el risc de que es produeixin mals tractes a causa de la sobrecàrrega que representen les contínues demandes de tot tipus d'un infant d'aquesta edat.

Aquest procés de desestructuració, evidentment no té perquè ser generalitzat.

Com emmarcàvem al principi, dependrà molt de la influència que tinguin sobre el nucli familiar les diferents variables que descriu: crisi econòmica i de valors, trasbals de rols, l'stress, la xarxa relacional i de suport, etc.

Igualment aquesta etapa, per la important evolució que està fent el nen, és especialment propícia perquè es comencin a manifestar certs hàndicaps o retards, no evidenciats fins aleshores, la qual cosa obliga a multiplicar els esforços compensatoris que ha de fer la família. Pel contrari si coincideix amb les famílies que manifestaven unes mancances com les exposades en els primers punts, es produeix un efecte acumulatiu i potenciador dels dits dèficits.

Escolaritat obligatòria

En aquesta etapa és quan l'infant té la primera i/o la més important experiència d'una institució social fora de la família, i per tant amb menys càrrega afectiva, que el limita i el reprimeix. Se l'imposen unes pautes rígides a diferència de les més o menys flexibles de la llar, se l'inclou en un col·lectiu més ampli fins i tot que el de l'escola bressol o el pre-escolar, amb la qual cosa obté menys atenció de l'adult, i se l'inicia en tota una sèrie d'explicitacions de coneixements amb l'exigència d'un treball més sistemàtic per part seva, i un esforç per aprendre'ls.

Aquí segueixen essent vàlides algunes de les consideracions que fèiem en el punt anterior sobre la diversitat de possibilitats que es presenten a un infant en relació a l'escola on accedeix, i tanmateix això significa fer-ho extensible a les diferències d'instal·lacions, de personal docent, i de medi on l'escola està ubicada. Igualment podem dir que, segons quin sigui el medi social de la família, es veurà més o menys determinada el tipus d'escola a la que podrà accedir l'infant. Així com també es veurà influenciat per l'accés o no als elements que envolten l'escolaritat: llibres i material escolar, activitats extra-escolars... i a un altre ni-

vell, el bagatge experimental que el nen aporta per ell mateix i que ha adquirit a partir de les possibilitats del seu nucli familiar.

Potser el fet més rellevant on cristal·litza en aquesta etapa el fenomen de la segregació és l'ambigu terme de «fracàs escolar» (a qui és imputable aquest fracàs?). L'escolarització comença doncs a ser una cursa d'obstacles, per la qual cosa cal no solament superar-los sinó també fer-ho al ritme exigít. No importa tant si realment se superen o realment es van tirant les tanques. Qui no ho aconsegueix —o fuig d'estudi— sofreix la prova més evident i acceptada de segregació on, normalment, es cronifica el retard escolar: l'aula d'educació especial o altrament dita de reforç. Qui ha caigut, difícilment recuperarà la cursa principal. Està designat, un cop acabi l'escolaritat obligatòria, a córrer en segones o tercers divisions, quan no a fer de simple espectador.

Per la quantitat d'anys, el nombre d'hores, el treball que se li exigeix i els vincles que s'hi creen, podem dir que l'escola esdevé un espai amb molta influència i per tant amb molta responsabilitat respecte al procés de segregació o d'integració social que farà un infant. És cru constatar que, malgrat saber el fenomen de reforçament que exerceix l'escola sobre els dèficits que els infants hi aporten, no es faci més esforç per reequilibrar les desigualtats originals.

Obertura al medi

Un cop iniciada l'escolaritat i durant el període mínim de vuit anys que dura aquesta etapa, l'infant fa un procés paral·lel de socialització lliure que segons com s'interactui des de les institucions familiar i escolar tindrà uns efectes o uns altres, però sempre determinants en la formació de la seva personalitat.

És en aquest període de creixement, i fora dels murs de l'escola quan podrà conèixer «allò que no s'aprèn en els llibres». Depenent del medi d'on vingui, de

la cultura pròpia que ja ha començat a arrelar en llurs pautes de relació, i d'altres múltiples factors, accedirà al món que l'envolta. El món dels adults que encara i per bastant temps li ha de servir de referent, però que ell interpretarà i interioritzarà amb un sentit propi, i per altra part del que es pot sentir valorat o infravalorat pel què és: una persona en construcció. El món infantil i adolescent que ell amb els seus companys es construirà a la seva manera, com a forma d'integració normalitzada o de socialització restringida. I paral·lelament la participació associativa en grups organitzats, enfront a la iniciació en l'associacionisme diferencial per dur a terme les primeres incursions en les activitats dites «dissocials».

Des del punt de vista de la segregació, és en aquest període quan apareixen les primeres manifestacions en el comportament de l'infant que evidencien la cadena de limitacions sofertes fins aleshores, i per tant és quan es comença a etiquetar les seves respostes apreses, com si realment fossin producte exclusiu de la seva voluntat malintencionada.

Tota la prevenció primària que s'ha deixat de fer, sura ara en sociopatologia de tractament difícil. La segregació d'uns es torna manifesta fins a tal punt que la societat entra en disquisicions sobre si es tracta estrictament de marginats o més aviat de marginals. Per contra, d'altres seran els usuaris de diferents serveis i institucions socials on, com a part de l'estrategia legitimadora, s'intenta apaivagar les conseqüències de la desfeta i, en el millor dels casos, enfocar una prevenció terciària segons el marge de maniobra que deixi la política social de l'entitat.

L'homogeneïtzació de què parlàvem al principi, aquí té els efectes en la creació

d'unes aspiracions i necessitats consumistes que, en no complir-se, creen un sentiment de discriminació i porten a una frustració que ha de desencadenar una resposta de característiques agressives o desestructuradores, com a mecanisme de compensació de la necessitat autoafirmativa i de la lluita antisegregacionista.

Malgrat tot, les institucions i serveis socials tenen una funció molt important si hom és capaç de reinterpretar la raó de la seva existència des d'una òptica menys «apedaçadora» i, en canvi, més reequilibradora, més preventiva i global en quan a l'origen de la segregació.

Perquè encara que aparentment ensafitem les condicions on es dona la segregació i les institucions bàsiques on es cultiven les causes dels desajustos, la veritat és que les manifestacions del procés de segregació que constatem, no poden ésser considerades com un afer privat de les famílies primer, i dels subjectes autònoms després, que cauen en la dinàmica segregativa. La naturalesa, i si més no la magnitud, del problema ha de retornar-nos la responsabilitat a nivell d'interpel·lació: quina societat és aquesta que segrega des del mateix naixement, a bona part dels seus membres i després es passa la vida lamentant-se de la seva impossible integració?

Qui segrega, per tant, és la pròpia col·lectivitat humana, tant entre els d'una mateixa comunitat com entre comunitats en el conjunt de la terra. I segrega també des de les respostes socials que es basteixen per fer front als problemes que produeix la segregació, és a dir les institucions socials. Aquelles que han estat creades amb principis normalitzadors tenen moltes vegades respostes segregatives. Però, evidentment, aquestes no són les úniques respostes possibles.